

ABU NASR FAROBIYNING HAYOTI VA MUSIQIY QARASHLARI***Hikmatilla Gadayev****Madaniyatshunoslik va nomoddiy madaniy
meros ilmiy-tadqiqot instituti ilmiy xodimi*

Annotatsiya: Maqolada Sharq musiqa nazariyasining asoschilaridan biri Abu Nasr Farobiyning xayoti, ijodi va u tomonidan yaratilgan musiqiy asarlar haqida yoritiladi. Allomaning bir qancha musiqiy asarlari ayniqsa, uch bo‘lak kitobdan iborat “Kitabul-musiqiy al-kabir” asari va uning har birida yoritilgan fikr va mulohazalarga e’tiborni qaratadi. Kuyning yaralishi, cholg‘ular, hamda, maqom ijrosi to‘g‘risida ma’lumotlar beradi.

Katit so‘zlar: Risola, mantiq, musiqa ritmlari, iko, maqom, kuy ijrosi, intervallar, tovushqatorlar, konsonanslar va dissonanslar, sho‘ba.

ЖИЗНЬ И МУЗЫКАЛЬНЫЕ ВЗГЛЯДЫ АБУ НАСРА АЛЬ-ФАРАБИ

Аннотация: В статье рассматривается жизнь, творчество и музыкальные произведения Абу Насра аль-Фараби, одного из основателей восточной теории музыки. Основное внимание уделяется нескольким музыкальным трудам учёного, особенно трёхтомному «Китабул-музики аль-кабир», а также идеям и соображениям, изложенным в каждом из них. Приводится информация о создании мелодии, музыкальных инструментах и исполнении макома.

Ключевые слова: Трактат, логика, музыкальные ритмы, ико, маком, исполнение мелодии, интервалы, тоны, консонансы и диссонансы, шо‘ба.

THE LIFE AND MUSICAL VIEWS OF ABU NASR AL-FARABI

Abstract: The article discusses the life, work and musical works of Abu Nasr al-Farabi, one of the founders of Eastern music theory. The article focuses on the scholar's several musical works, especially the three-volume "Kitabul-musiki al-kabir" and the ideas and considerations covered in each of them. It provides information on the creation of the ki, instruments, and the performance of the maqom.

Key words: Treatise, logic, musical rhythms, iko, maqom, , melody performance, intervals, tones, consonances and dissonances, sho‘ba.

Abu Nasr Farobiy sharq musiqa nazariyasining asoschilaridan biri xisoblanadi. Shu boisdan o'zbek musiqa nariyasi xususida so'z yuritish uchun albatta Farobiyning hayoti va meros qoldirgan ilmini o'rganish tadqiq etish doimo dolzarbligicha qolaveradi.

Alloma o'zining "Katta musiqa kitobi" risolasida beqiyos musiqiy nazariy izlanishlari natijalarini meros qilib qoldirgan, buyuk faylasuf – olim, o'rta asr Sharq musiqa nazariyasining asoschilaridan biri – Abu Nasr Muhammad Forobiy 873 yilda Sirdaryo yoqasidagi Forob shahrida tug'ilib, 950 yilda vafot etgan. U O'rta Osiyo turkiy qabilalaridan chiqqan bo'lib, dastlabki ma'lumotni o'z ona shahrida oladi. Durustgina bilim egasi bo'lgan Forobiy Bag'dod, Damashq shaharlariga, so'ngra Misrga boradi va u yerlarda o'z ma'lumotini oshiradi* Buyuk olim falsafa, mantiq, matematika va boshqa fanlar bo'yicha teran ilmiy asarlar yaratgan zamonasining yetakchi olimlaridan edi. Musiqa ilmi esa matematika fanlaridan biri hisoblanardi. Abu Nasr Forobiy o'zining musiqaga bag'ishlagan risolalarida Sharq musiqa nazariyasini asoslab berdi. Uning musiqa asarlari "Kitabul musiqiy al-kabir" ("Musiqa doir katta kitob"), "Kalam fil-musiqa" ("Musiqa haqida so'z"), "Kitabul musiqa" ("Musiqa kitobi"), "Kitabun fi-ihsa'il-ulum" ("Fanlar tasnifiga doir kitob")ning musiqaga bag'ishlangan qismi, "Kitabun fi – ihsa'il-iqo'" ("Musiqa ritmlari – iqo' tasnifi haqida kitob") va boshqalardir(2). Uning ilmiy merosi, musiqa ilmi masalalarini yoritilishidagi "Katta musiqa kitobi"ning ahamiyati esa beqiyosdir. Forobiyning musiqa asarlari orasida "Kitabul-musiqiy al-kabir" alohida diqqatga sazovordir. Bu kitob mashhur sharqshunos olim D'Erlanje tomonidan fransuz tiliga tarjima qilinib, "Arab musiqasi" turkumida nashr etilgan. Asar muqaddima va uch bo'lak kitobdan iborat. Muqaddima qismida muallif kuy ta'rifi, musiqaning nazariy va amaliy masalalari, kuyning paydo bo'lishi, musiqa janrlari, cholg'ular, kuylarning ta'rifi, kuylarning ijrosi, intervallar, tovushqatorlar, konsonanslar va dissonanslar haqida fikr yuritadi. Birinchi kitobda musiqaviy akustika, nag'ma (tovush)lar nisbati, intervallarning turlari, ularni hosil etilish qoidalari, ritmlar va boshqa masalalar sharhlab beriladi. Ikkinchi kitobda ud, tanbur, nay, rubob kabi sozlar, ularning pardalari, torlari va diapazoni haqida gap boradi. Uchinchi kitob kuylar va maqomlarni hosil etish, ritm, cholg'u va vokal musiqa, kuy bezaklari va boshqa masalalarga bag'ishlanadi. Maqomlar masalasini yoritishda ayniqsa uchinchi kitob muhimdir¹.

¹ Qozi Ahmad bin Xolliqon, "Tarixi vafoyoti-a'yon" ("Mashhur kishilar hayoti tarixi"), 1881 yilda Misrda toshbosmada nashr etilgan, 306-bet. Abu Nasr Forobiy va Ibn Sinoning hayoti va ijodi haqida ko'pgina boshqa manbalar, monografiyalar va maqolalar mavjud. Ularning ba'zilar – Mirxond va Xondamir (XV asr): "Ravzatus safo" (Litografiya, 1904): Aliakbar

Bu o'rinda lad (maqom)larning tashkil etadigan qismlari - tetraxord va pentaxordlarning turlari, maqomotning juda ko'p xillari, uning sho'balari keltiriladi. Shuni alohida aytish kerakki, Abu Nasr Forobiy o'zining bu o'lmas asarida Sharqda nota yozuvining vujudga kelishida chuqur zamin hozirlab bergan edi. Boshqa sohalarda ham " Sharq –sivilizatsiya aravasini yuqori cho'qqiga olib chiqib bergan-u, pastga, nishobda tezlashadigan pallada arava tizgini evropa qo'liga o'tib qolganday". Binobarin, kuylarning parda asosi bilan bevosita bog'liq bo'lgan lad (maqom) yozuv namunalarini ixtiro etdi va harfiy belgilar vositasi bilan yozib qoldirdi ("Sharq nota yozuvi haqida" qismiga qarang). Vokalizlarni eslatuvchi bu kuy namunalari o'z harakati bilan zamonasida mavjud musiqa asari, shu bilan birga maqom uslubidagi musiqa asarlari yo'llarini ham ifodalaydi. Forobiyning jadvali o'sha zamonlarda musiqa madaniyatining yuksak bo'lganidan dalolat beradi. Jadval musiqa nazariyasining amaliyotda qo'llanishning yuksak namunasidir. Unda keltirilgan tovushqator namunalarining murakkabligi Forobiy zamonida ijro texnikasining ham yuksak bo'lganligini tasdiqlaydi. Abu Nasr Forobiyning musiqa risolalarida maqomlar masalasi ilk bor sharhlab berilgan bo'lib, X-XI asrlarda mashhur bo'lgan maqomlarni o'rganishda uning asarlari yagona manba bo'lib xizmat etadi(3). Bu o'rinda Forobiyning o'tmishdoshi, ulug' tabib va olim Abu Bakr Muhammad bin Zakariy ar-Roziy (240) 855 yilda Rayda tug'ilgan) haqida ham eslatib o'tish lozim. Ar-Roziy Sharq fani va madaniyati tarixida yuksak rol o'ynagan edi. U yoshligida ud sozini chalishni mashq qilgan, ashula aytishni ham sevardi. Lekin Roziyning musiqaga doir asar yozgani to'g'risida ma'lumot bo'lmasa-da, uning turli fan sohalariga oid kitoblari orasida "San'at haqida o'n ikki kitob" – "Al isno ashara kitoban fis-san'ati"² asari ham bo'lgan. Bu kitoblarning biri musiqa nazariyasidan bahs etgan bo'lishi ehtimol.

Forobiy va boshqa olimlarning ilmiy-nazariy asarlari zamonasi talablariga ko'ra arab tilida yozilgan bo'lib, Sharq musiqasi nazariyasining tub masalalarini sharhlab beradi. Abu Nasr Forobiyning musiqa risolalari va kitoblari bu haqda yozilgan asarlarning eng mukammali va eng mashhurlaridan bo'lib, o'zidan so'nggi davrlarda yashab ijod etgan uning izdoshlari – musiqa olimlari kitoblarining yozilishida asos bo'lib xizmat etdi. Uning shunday izdoshlaridan biri Abu Ali ibn Sino edi. Ba'zi manbalarda Abu Nasr Forobiyni qonun sozining ixtirochisi, - degan fikrning noto'g'ri ekani qayd etiladi. O'tmishdagi mualliflar ko'pincha musiqa cholg'ularining tuzilishi

Husayniy (XVI asr), "Majmual - avliyo" (Litografiya, Istanbul, 1898): Kotibi Chalabiy, "Kashfuz-Zunun" (Litografiya):

Umar Farruh, "Al-Forobiyoniy" (Litografiya, Bayrut, 1950): M. Xayrullaev, Forobiy, Toshkent, 1964.

² D'Erlanger, La musique arabe, V. III, Paris, 1930 (bu jildda Forobiy asarining birinchi va ikkinchi kitoblari berilgan); II Paris, 1935 (bu jildda asarning uchinchi kitobi keltirilgan).

yoki tori va pardalariga qarab ham nomlashgan. Forobiy ajoyib musiqachi va musiqa nazariyachisi ham edi. U, o'z davrida mavjud hamma musiqa cholg'ularida chalardi. Ayniqsa kuylarni nay va tanbur cholg'ularida katta mahorat bilan ijro etardi. Ba'zi manbalarda ko'rsatilishicha,

Forobiy qonun cholg'usini ixtiro etgan, o'sha davrlarda mashhur bo'lgan ud sozini takomillashtirishda juda katta ishlar olib borgan. Abu Nasr Forobiy va Ibn Sino asarlarida juda ko'p maqomlar va ularning sho'balari nomlari keltirilsa-da, ular aniq bir tizimda berilmagan. Ularning asarlarida maqom va sho'balarni yaqqol tasavvur etib bo'lmaydi. Xuddi Shunday hol musiqa nazariyasining IX - XIII asrlar davomidagi tarixiy taraqqiyoti jarayonini aks ettirgan Mahmud Sheroziyning "Durratut - toj" asarida ham o'z ifodasini topgan. Sheroziy lad (maqom)larni tashkil etadigan jinslarning turlarini nomlab o'tadi va ularning son-sanoqsiz namunalarini keltiradi. Uning asarida maqom, sho'ba va ovozlarning XIII asrlarda joriy bo'lgan yetmishga yaqin xillari keltiriladi. Biz ularni eng qisqa bir shaklda keltiramiz. Bu yerda Ushshoq, Busalik, Navo maqomlari tabiiy (natural) lادلarga mos keladi. Maqom doiralarini oddiy chizmalarda beramiz. (Chizmaning ust tarafidagi harflar: T – katta sekunda (204 tsent), B – kichik yarim ton va komma (90 va 24 tsentli), J – mujannab (180 va 114 tsentli) intervallarini bildiradi. Chizmaning pastidagi harflar jam'larni tashkil etadigan ayrim pog'onalar ifodasi. Harflar tagidagi raqamlar intervallarning ikki tomonini tashkil etuvchi tovush (pog'onalar) nisbatini, eng quyidagi raqamlar esa, ularning tsentlarini ko'rsatadi. Jam'lar – davr (doira) nomi bilan ham ataladi³.

Sheroziyning asarida ba'zi o'rinlarda jam'larning pog'onalari nisbatini ifodalovchi raqamlar tushib qolgan. Maqom, sho'ba va ovozlarning tovushqatorlari qo'lyozma shaklida aralash keltiriladi. O'rta Osiyo xalqlarining XVI-XIX asrlarga doir madaniyat tarixi manbalarda yaxshi yoritilmagan. Madaniyat tarixiga oid manbalardan ma'lum bo'lishicha, fan va san'at bu davrlarda tushkin bir xolda bo'lsa-da, ijtimoiy qarama qarshiliklar, o'zaro feodal urushlar hukm surgan sharoitda yashagan. Yuqorida aytilganidek, XVI asrdan boshlab o'rta asr Sharq fani va madaniyatida islomning ta'siri kuchaya boradi. Shu davrlar ichida yaratilgan fan va sanhatga oid risolalarda mistika ta'siri Shuning uchun ham kuchlidir. Musiqaning nazariy ham amaliy masalalarini sharhlab beruvchi XVI-XIX asrlarda yaratilgan risolalar yuqoridagi fikrning dalili bo'la oladi. Bu risolalarda bir tomondan diniy rivoyatlar va afsonalar vositasi bilan musiqaning yashashga qobil mashg'ulot ekanligi isbotlanib, uning fazilatlarini maqtab

³ Qomusul – a'lam. Jild I. Istambul, 1906-1908, 693-696 betlar.

yozilsa, ikkinchidan, musiqaning nazariy va amaliy masalalari noaniq shaklda ta'riflangan va ko'pgina qarama-qarshi mulohazalar aytilgan. Shuning uchun musiqa risolalaridagi faktlarga chuqur tanqidiy ko'z bilan qarash lozim. Chunki ularda sharh etilgan asosiy masala – O'n ikki maqom va ritm masalasi ham aniq qilib yoritilmagan va chalkashtirib yuborilgan. O'tmishda Shashmaqomning nazariy masalalarga bog'liq birorta ham manbalar yo'qligi achinarli bir holdir. Shuning uchun Shashmaqomning qaysi davrda shakllanganligi haqida aniq bir gap aytish qiyin. Maqomlar ham jamiyatning boshqa hodisalari kabi davrning ijtimoiy, badiiy-estetik talaablariga va ehtiyojlariga bog'liq bo'lgani holda yashab keldi va o'z taraqqiyoti jarayonida katta o'zgarishlarga uchradi.

O'n ikki maqom Shashmaqom shakllanishiga qadar yashab keldi, deb aytishga ba'zi faktik materiallar imkon beradi. Uning musiqa materiali – kuy va ashula yo'llarim Shashmaqom turkumlarining asosini tashkil etgan, deb o'ylash mumkin⁴. O'n ikki maqom va Shashmaqom yo'llari nomlanishidagi umumiylik va bastakorlik san'ati masalalari buning dalili bo'la oladi. Chunki Shashmaqom kabi katta shakldagi janrni asrlar davomida yaratilgan xalq musiqa boyliklari asosida, maqomlarni yuzaga keltirishda boy nazariy ham amaliy tajribaga ega bo'lgan yetuk kasbiy (professional) musiqachilar bo'lgan taqdirdagina yaratish mumkin. Har qanday professional kollektiv maqom turkumlariga o'xshash dastlabki melodik material bo'lmagan taqdirda, qadimdan davom etib kelayotgan an'ana va boy tajribaga suyanmagani holda, Shashmaqom turkumini yaratish kabi katta ishni uddalay olmaydi. Shuning uchun ham Shashmaqom – uning o'zidan oldin yaratilgan maqom turkumlarining melodik materiali poydevoridagina yuzaga kelgan, deb aytish mumkin. Bu borada izlanuvchilarimiz tomonidan turfa-xil fikrlar, mulohazalar, manba – ma'lumotlar o'rganiladi va shu soha vakillariga, qiziquvchilarga taqdim etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zME. Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil
2. Asrlar nidosi. Toshkent, 1982.
3. Rajabov I. Maqomlar masalasiga doir. T., 1963.
4. Matyoqubov O. Og'zaki an'anadagi muzika asoslariga kirish. T., 1983.
5. Fitrat A. O'zbek klassik musiqasi va uning tarixi. T., 1993.

⁴ Ba'zi manbalarda Abu Nasr Forobiyni qonun sozining ixtirochisi, - degan fikrning noto'g'ri ekani qayd etiladi. O'tmishdagi mualliflar ko'pincha musiqa cholg'ularining tuzilishi yoki tori va pardasiga o'zgina o'zgarish kiritgan musiqachi-olimlarni o'sha cholg'uning ixtirochisi deb hisoblay berganlar. Forobiy "Qonun"ning ixtirochisi degan fikrni ham shunday tushunish mumkin.

6. Shashmaqom 1-6 jildlar. T., 1966-1975.
7. Rajabov I. Maqomlar. T., 2006.
8. Karomatov F.M. Uzbekskaya instrumentalnaya muzika. Nasledie. T.,
9. Музыка народов Азии и Африки. М., 1984.
10. Shashmaqom saboqlari. I jild. (Maqola va ma'ruzalar to'plami).